

ZAŠTO DANAS GOVORITI O SELU?

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.12>

SAŽETAK

U protekla dva stoljeća industrijalizacija i modernizacija su donijele velike promjene u načinu života, posebice kada je riječ o selu. Selo je doživjelo transformaciju na tri područja: ekonomskom (poljoprivredu, kao nisko profitabilna djelatnost, postupno uzmiče pred ostalim djelatnostima), demografskom (gubi se profesionalna homogenost seoskog stanovništva, značajno se smanjuje njegov broj) i kulturnom (tradicionalni obrasci seoskog života temeljeni na zajedništvu i solidarnosti su potisnuti novim individualizmom). Periferizacija sela je odraz modernizacije kojom je selo označeno kao statično, samodovoljno i zatvoreno, tehnološki zaostalo i s niskom razinom podjele rada, ovisno o prirodnim ciklusima, prevladava tradicionalni religijski moral i većim dijelom neobrazovano stanovništvo. Tradicionalno selo je stavljalo kolektiv ispred pojedinca, uvažavalo je senioritet i patrijarhat u organiziranju zajedničkog života. Potvrdu navedenog nalazimo u zadružnim porodicama slavonskih sela s kraja devetnaestog stoljeća. Kao takvo selo je postajalo sve manje privlačno za život u usporedbi s gradom koji je predstavljao progresivne promjene i bolji život svojeg stanovništva. Moderno je društvo promijenilo selo glede infrastrukturnih sadržaja kojima ga opskrbljuje kao i glede diferencij-

1 Dr. sc. Antun Šundalić, red. prof., Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

jacije djelatnosti kojima se bavi seosko stanovništvo. Modernizacija je odvojila selo od prirode, a poljoprivredu je učinila djelatnošću manjinskog dijela stanovnika sela. Globalna socioekološka kriza potiče čovjeka na traženje rješenja u povratku prirodi i promjeni percepcije ruralnog prostora u kojemu je moguća zaštita i očuvanje okoliša, održanje bioraznolikosti i ekološka proizvodnja. Budućnost sela je u novom vrednovanju ruralnog kompleksa i njegovog doprinosa održivom razvoju u vremenu ekološke krize.

Ključne riječi: selo, ruralni prostor, poljoprivreda, tradicija, modernizacija

„Ruralni razvoj postao je svjetsko aktualno pitanje. O njemu se ne raspravlja samo parcijalno kao o problemu poljoprivredne proizvodnje, seoskom siromaštvu i prenapučenosti, tradicionalnoj kulturi i graditeljstvu, zaštiti okoliša ili krajolika, itd. nego mu se pokušava integralno pristupiti kao kompleksnom problemu stanja i perspektiva ruralnosti.“ (Cifrić, 2003:433)

1. Uvod

Kada se danas govori o selu svi pokazatelji stanja kazuju da je ono u uzmaku pred gradom. Isto tako, kada je riječ o poljoprivredi, seoskoj dominantnoj djelatnosti, i za nju se potvrđuje uzmak pred drugim djelatnostima. Taj se proces uzmicanja odražava i na gubljenje jasnoće sociokulturnog identiteta sela. Okolnosti koje su utjecale na ove promjene valja tražiti u vremenu slabljenja vrednota tradicionalnog europskog društva, vremenu kapitalizma u nastajanju. Već je H. Mendras (1966:334-346) sredinom prošlog stoljeća prepoznao učinke industrijalizacije i modernizacije na selo i poljoprivredu. Seljačko je društvo sastavni dio prirodnog prostranstva, a porodična isprepletenost uloga u pribavljanju sredstava za život i neodvojivosti porodice i gospodarstva je jedini način života na selu. S industrijalizacijom i urbanizacijom seosko se društvo otvara globalnom društvu, a time se i sve tradicijsko u životu sela povlači pred novom tehnologijom i tržišnim pravilima.

Modernizacija potaknuta industrijskom revolucijom s kraja osamnaestoga stoljeća u Europi donijela je dvije vrste promjena – ekonomske i društvene – koje su se potvrđivale kroz napredak u proizvodnji (rast produktivnosti) i podizanje životnog standarda (rast dohotka per capita). Napredak su omogućile brojne inovacije, navodi D. Landes (2003:241), koje je moguće svesti na tri načela: „(1) zamjena ljudske vještine i napa strojevima – brzim, redovnim, preciznim, neumornim; (2) zamjena živih izvora energije neživima, osobito izum strojeva za pretvaranje topline u rad, čime se otvara gotovo neograničena zaliha energije; i (3) upotreba novih i mnogo obilnijih sirovina, osobito zamjena biljnih ili životinjskih tvari mineralnim, a vremenom i umjetnim materijalima.“

Ove tri „zamjene“ nisu zaobišle selo. Postupno su ulazile kako u zemljoradnju, tako i u društveni život sela. To već potvrđuje J. Rifkin (1999:63): „Uz financijsku pomoć nove i bogate građanske klase trgovaca i bankara, zemljoposjednici su počeli kupovati još više zemlje i pretvarati je u pašnjake za ovce. Ograđivanje je u osnovi promijenilo način na koji su ljudi gledali jedni na druge i na zemlju. (...) Ograđivanje je u europsku civilizaciju uvelo novi pojam međusobnih odnosa koji je promijenio osnovu gospodarske sigurnosti i gledanja na društveni život. Zemlja više nije bila nešto čemu su ljudi pripadali nego roba koju su posjedovali. Zemlja je bila svedena na količinsko stanje i mjerila se po vrijednosti koju ima u razmjeni. Isto se dogodilo s ljudima. Susjedi su postali poslodavci ili poduzetnici. Uzajamnost je zamijenjena nadnicom.“

Tradicionalni obrasci života i rada na selu nisu se mogli održati pored novouspostavljenih tržišnih odnosa. Ubrzana je industrijalizacija² (i modernizacija) poticana masovnom proizvodnjom i potrošnjom davala prednost brzo rastućim privrednim granama, a poljoprivreda je marginalizirana kao djelatnost čija se profitabilnost ne može mjeriti sa sekundarnim, tercijarnim i posebice kvartarnim djelatnostima. Već je Drugi vatikanski koncil ukazao na nepravedno pozicioniranje poljoprivrede u suvremenom društvu i potrebu za njenom modernizacijom i postizanjem pravičnog dohotka. Također je potrebno obrazovanje mladih poljoprivrednika kako bi prestali biti građani drugog reda i kako bi se postigao napredak u poljoprivredi (Drugi vatikanski koncil, 1986:717). Na tom tragu će i Ivan Pavao II. (1981:65-66) upozoriti na važnost svijeta agrikulture koji društvu priskrbljuje hranu. Iako se bez nje ne može, poljoprivreda je često omalovažavana kao i sami poljoprivrednici. Stoga su nužne „radikalne i hitne promjene“ koje će poljoprivredu učiniti osnovom zdrave ekonomije. U tim promjenama bi i selo postalo privlačnije posebice za mlade i obrazovane generacije.

Druga polovina dvadesetog stoljeća je donijela velike promjene u poljoprivredi. One su se događale u primjeni modernih tehnologija proizvodnje, stalnom podizanju prinosa po jedinici površine, kao i skraćivanjem vremenskog ciklusa od sjetve do žetve. Takva poljoprivreda nije onakva kakvu poznaje tradicionalno selo. Ona je stvarno „industrijska poljoprivreda“ u kojoj su farme postale tvornice hrane, a poljoprivreda agrobiznis (Engdahl, 2005:107-114). Tržišna je utakmica globalno raširila novi pristup poljoprivredi u kojoj su moćne kompanije vidjele polje širenja svoje zarade i moći³. Amerikanizacija svijeta je promijenila odnos prema poljoprivredi time što ju je in-

2 Polanyi ukazuje na pogrešne procjene ekonomskog liberalizma: „U srži industrijske revolucije osamnaestoga stoljeća bilo je gotovo čudesno poboljšanje sredstava za proizvodnju, praćeno katastrofalnim izmještanjem života običnih ljudi. (...) Nigdje liberalna filozofija nije tako upadljivo zakazala kao u svom shvaćanju problema promjena. Potaknuta emocionalnom vjerom u spontanost, odbacila je zdravorazumski stav spram promjena u korist mistične spremnosti da prihvati socijalne posljedice ekonomskog poboljšanja, ma kakve one bile. (...) Ekonomski je liberalizam pogrešno tumačio povijest industrijske revolucije jer je ustrajno prosuđivao društvena zbivanja s ekonomskog stajališta.“ (Polanyi, 1999:55)

3 Engdahl (2005:13) navodi misao H. Kissingera koja potvrđuje takvu orijentaciju: „Kontroliraj naftu i kontroliraj čes zemlju. Kontroliraj hranu i kontroliraj čes ljude.“

dustrijalizirala, biotehnologijom odvojila od uvjetovanosti prirodom, a posvemašnom marketizacijom⁴ hranu pretvorila u stil života.

Nove su prilike, uslijed promjene u pristupu poljoprivredi, učinile i selo „ne-selom“. Ono je postalo naselje s većinskim nepoljoprivrednim stanovništvom. Dobar je primjer slavonsko selo u kojemu je stanovništvo profesionalno heterogeno, a poljoprivreda je djelatnost manjine. Život na selu sve je sličniji životu u gradu pa njegovi mnogi stanovnici selo ne vide kao prostor života i rada već kao mirno i jeftinije mjesto za stanovanje dok su profesionalno vezani uz grad.

Sve ove i brojne druge promjene koje su se dogodile selu i poljoprivredi nisu dovele do nestanka sela kao niti poljoprivrede. No selo se danas drugačije percipira nego prije pedesetak godina kako kroz ekonomska mjerila, tako i kroz demografske promjene i kulturne navike seoskog života. „Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva.“ – ustvrdio je sedamdesetih godina prošlog stoljeća Mendras (1986:29) glede promjena koje su zadesile selo i seljaštvo. Da bi se o tome danas moglo govoriti, korisno je upitati se što je selo bilo.

2. ŠTO JE SELO BILO?

Razmišljanje o prošlosti sela počet ću Rifkinovim prikazom odnosa grada prema selu u počecima distanciranja grada od sela. Procvatom gradskog života u Europi u 15. stoljeću, navodi Rifkin (2006:150-151), prvi je put povučena crta između gradskog puka i njegove ruralne okolice. Građani su se gnušali nad bliskim odnosom ratara s životinjama i prirodom. To se počelo smatrati neciviliziranim. “Postupak civiliziranja udaljio je čovjeka od njegove animalne prirode, ali i od njegovih bližnjih. Čovjek je postao samodostatan otok, izolirani slobodnjak koji je u stanju kontrolirati svoje tijelo i svoj osobni prostor na ovom svijetu. Preobrazio se u pojedinca.” Pojedinač, pak, na selu nije mogao opstati ako nije čvrsto vezan s drugima i s prirodom. Svoje je nedostatke i slabosti rješavao upravo kroz tu povezanost. Mendras (1986:53-54) navodi kako je život seljaka pred dvostrukim zahtjevima – tehničkim (održanje plodnosti tla, rotacija kultura i plodoređa, odmor tla na ugaru ...) i socijalnim (osigurati grupi hranu, razmjenom vlastitih proizvoda nabaviti grupi proizvode drugih grupa, osigurati plaćanje raznih poreza), kao i pred dvostrukim ograničenjima – tehnološkim (usavršavanjem alatki osigurati bolju obradu tla i bolje korištenje stoke) i prirodnim (prirodni potencijali mjesta, plodnost tla i klimatski uvjeti). Udovoljiti ovim zahtjevima i othrvati se

4 Marketing hrane je postao važno područje ostvarivanja dobiti. Proizvođačima se nude nove vrste sjemena, novi herbicidi, pesticidi i fungicidi kao zaštitna sredstva, novi kemijski sastav sredstava za prihranjivanje poljoprivrednih kultura, a potrošače se nagovara na ekološki uzgojeno voće i povrće, na prirodne, zdrave i hranjive namirnice koje obiluju svim potrebnim sastojcima za zdrav i dug život.

ograničenjima oruđa i prirode mogla je samo skupina (susjedska, rodbinska ili seoska zajednica), nikako pojedinac.

Selo je živjelo životom zajednice kojoj individualizam građanskog mentaliteta nije bio funkcionalna alternativa. Osjećaj pripadanja karakterizira veze na selu, a ne racionalni motiv individualnog interesa, tj. emotivna veza je ispred ugovornog odnosa (Weber, 1964:240). Svi atributi koji se vezuju uz selo ukazuju da je ono statično, relativno samodovoljno i zatvoreno, ovisno o prirodnim ciklusima, tehnološki zaostalo i s niskom razinom podjele rada, prevladava tradicionalni religijski moral i većim dijelom neobrazovano stanovništvo⁵. Također treba istaknuti primat grupe nad pojedincem⁶, uvažavanje senioriteta i patrijarhata u organiziranju zajedničkog života.

Zadružne porodice u Slavoniji daju dobar primjer organizacije zajedništva u radu i dokolici.

Bilježeci narodni život i običaje u slavonskom selu Varoš (u blizini Slavenskog Broda), L. Lukić (1924:106,126) opisuje život u zadrugi s kraja 19. stoljeća (1896. godine). *Zadruga* su familije unutar kojih postoji hijerarhija. „Familijom upravlja gazda ... onaj koji je u familiji najstariji. ... Gazda ima brigu ujutro sve zovnut da se dižu, pregledati marvu, otproviti svit na posal i marvu na pašu; zvat sve na jelo. ... On ide u općenu, kotaru, sudu, na vašare, u crkvu, dočika goste, prati i', on se pogađa s trgovci za robu, pa mu je briga i ranu kupit, ... U zime se brine gazda da je dosta drva i jela ...“ Za *komšiluk* piše: „Komšija komšiju treba češće. Nijedna kuća nema baš sve posluženje, ni sve što ljudi trebaju, pa mora jedan drugome ić' da uzajmi. ...ljudi uzajmljuju motike, srpove, kose, ormu, plugove zubače, kola, marvu; a žene brašno, sita, vreće, neperke, škafove, igle škarice i drugo sitnije. Trefi se počešće, da je kućno posluženje u poslu, treba ić' i uzajmit od komšije; tako: kad se ide na kop, a kola trebaje; kad se ide orat, nemaje druge zubače ... Kad je kaka nenadana zgoda, da gazda mora kog vozit, eto opet mora ić komšije.“

Seoski je život pokazivao važnost pripadanja grupi i u više značenja pojma kuće. Opisujući selo Otok u blizini Vinkovaca početkom dvadesetog stoljeća J. Lovretić (1990:31- 50) navodi četiri značenja kuće: Prvo, „zgrada i prostor di stanuje familija ili ukućani, dakle glavna zgrada sa avlijom i zgradama po avliji. Sve, što je u toj zgradli, u avliji i u zgradama po avliji, kaže se da je kod kuće...“; „Drugo, kuća se zove skup ljudi koji stanuju u jednoj kući; kažu u našoj kući ima toliko duša.“; „Treće, kuća se zove glavna zgrada, tj. soba s kućom.“; „Četvrto, kuća se zove onaj dio cile kuće (tj. glavne zgrade) di vatra gori i di se kuva.“ Gotovo svaka kuća na selu je imala *stan*, tj. kuću u

5 Sažeti opis mentaliteta seljaštva daje Cifrić (2012:333): „Seljaštvo ima specifičan sustav vrijednosti, koji održava socijalne interakcije i smisao života putem tradicije i usmene predaje, a u kojemu su na prvome mjestu zemlja i vlasništvo, zatim obitelj, susjedstvo i solidarnost. Visoka je stopa nepismenih i religioznih. Zemlja za njih ima gotovo mistično značenje. Posjed se ne prodaje nego dijeli i nasljeđuje.“

6 U slavonskim selima identitet se pojedinca određivao prema pripadanju obitelji, selu, vjeri i sl. Tako bi komunikacija s nepoznatim počinjala pitanjem „Čiji si?“, „Iz kojeg si sela?“, što je bilo važnije od osobnog imena.

polju blizu šume i preko godine je na stanu držana marva radi lakše prehrane. Može se reći da je kuća imala dvije ključne funkcije: *ekonomsku*, koju su činili radni potencijali ljudi i stoke, kao i sam posjed (njegova veličina i gospodarski potencijal), i *socijalnu* koja se pokazivala u statusu kuće u selu kao ugledne, gazdinske, bogate, vrijedne ili siromašne, nadničarske i slično.

Seoska je ustaljena svakodnevica uključivala sve seljane u život sela. Uloge su proizlazile iz same činjenice pripadanja određenoj kući, kao i određenoj profesiji. U opisivanju seoskih medija⁷ Cifrić (2019:163-177) donosi živopisne primjere seoskog zajedništva u kojemu su mediji bili važni posrednici u širenju informacija i oblikovanju seoskog javnog mnijenja. Za selo Petrijevcu Cifrić opisuje 16 medija. *Trač* je kao neizostavni seoski medij donosio poluistine o nekome ili nečemu. On se uglavnom pripisivao starijim ženama pa otuda „tračbaba“. *Komšiluk*, kao uže susjedstvo, je predstavljao prvu komunikaciju o svemu (o susjedima se sve znalo) u kojoj je i nastajao prvi trač. *Prelo*, „kao specifična ustanova slavonske tradicijske kulture“, u zimskim večerima je bilo mjesto širenja „friških“ vijesti o prošlim i budućim seoskim događajima. *Kolektivni rad* kao oblik druženja u okviru obitelji ili susjedstva kod velikih radova je bio prilika za razmjenu informacija o starim ili novim temama. *Dučan i mesnica* su bili važni punktovi informiranja za mještane koji su se tamo susretali (uglavnom su to bile žene). *Mljekara i mlin* su također bili važna mjesta razmjene informacija. *Vlak* je bio mjesto razmjene informacija koje su seljani donosili iz grada, s radnog mjesta, s tržnice i sl. *Slučajni susreti* su predstavljali neočekivano dolaženje do novih informacija. Važan medij je bio *seoski bubnjar* koji je seljanima donosio važne općinske i druge obavijesti. Dolazak *tiska* u selo u početku je bio neredovit (netko bi donio iz grada) i novine su se čitale više dana. Pojava kioska u selu (bude, trafike) značilo je redoviti izvor informacija izvan sela. *Crkva* je bila važan medij. Župnik je s propovjedaonice slao poruke župljanima koje su bile usmjerene na moralno ponašanje. Medij su bila i *običajna okupljanja* (svatovi ili pogrebi, vjerski i državni blagdani) na kojima se uvijek nešto novo dozna. Važan seoski medij je bila *gostionica* („bircuz“) u kojoj se dijelom oblikovalo seosko javno mnijenje. To je bio prostor muškaraca u kojemu se pilo, psovalo, politiziralo, ali i razgovaralo o poslovima. *Brijačnica* je također bila mjesto susreta i razmjene informacija. Tu je bila, navodi Cifrić, i *seoska knjižnica i čitaonica* koja je nudila dnevne novine. Važan medij su bili *seoski uglednici*, pojedinci koji su bili cijenjeni od ostalih (jer su imali svoje „ja“) i čije se mišljenje uvažavalo.

Selo je u prošlosti imalo i druga prepoznatljiva obilježja. Pored spomenutog zajedništva i solidarnosti (kako u radu, tako i u dokolici), selo je živjelo ustaljenim ritmom. Seoski se život najčešće razumijevao u predmodernim obilježjima. Jedno od

7 „Tradicionalni pojam medija shvaćen je međutim u kontekstu potreba za usmenom komunikacijom seljačkog društva i ondašnjih tehničkih mogućnosti. Pojedini mediji danas više ne postoje (seoski bubnjar, prelo, kolektivni rad), a neki imaju beznačajnu ulogu (brijačnica, prodavaonica, slučajni susreti) s obzirom na brzinu življenja.“ (Cifrić, 2019:163)

njih je i odnos prema vremenu. Cifrić (2019:346, 2015:36-37) ukazuje na seoski život u prošlosti kao život u *cikličkom vremenu*. Izmjena dana i noći, godišnja doba, kao i svi prirodni ciklusi davali su okvir ljudskoj djelatnosti. Živjelo se na isti način, u istim ciklusima „od Božića do Božića“. Ta je tradicija prekinuta onog momenta kada je došlo do odvajanja prirodnog vremena od društvenog događanja, kada je zaživjelo novo shvaćanje vremena modernog društva nošeno idejom napretka. Tada „... nestaju običaji, ceremonije i štoviše nestaju simboli početka i kraja vremena. Vrijeme modernog društva nema više ni kraja ni početka, ono je linearno i beskonačno.“

Tradicija predmodernog sela je prepoznatljiva u isprepletenom odnosu seljaka prema zemlji (prirodi) i radu, kao i prema obitelji i vjeri. Rad na njivi i uzgoj stoke tražili su aktivnost cijele obitelji. U radu se očekivala božja pomoć da ne bude bolesti (članova obitelji i stoke), suše, poplave, tuče, najezde kukaca i drugih nedaća. Za rad je bilo potrebna radna snaga pa su obitelji imale više djece. Sela su bila vitalna.

U predmodernom društvu selo je pokazivalo neraskidivu vezu čovjeka s prirodom. Prirodni okoliš čovjek je koristio za svoje preživljavanje. Svojim radom od prirode je uzimao sve što mu je trebalo a da pri tome nije narušavao prirodne cikluse. Ova se razmjena, prema Cifriću (2003:150-154) odvijala u tri faze: ulazna (dotok sirovina), preradbeno-potrošna (proizvodnja dobara i trošenje) i izlazna faza (otpad). Selo je ovaj proces razmjene s prirodom održavalo u okvirima prirodne datosti. To je bio *ruralni metabolizam* koji je određen ekološkim kompleksom, tj. „Radi se o shvaćanju da su selo (i stanovnici) kao mjesto obitavanja, poljoprivreda kao djelatnost (s tehnologijom) i priroda kao okruženje u kompleksnom odnosu i da predstavljaju kompaktnu cjelinu.“ Tako shvaćen ruralni metabolizam simbolizira, navodi Cifrić, (a) prirodne i obnovljive izvore, (b) ideju ravnoteže i kontrole (iskorištavanja i zagađivanja) na lokalnoj razini, poštivanjem prirodnih ciklusa, (c) svijest o neraskidivoj vezi čovjeka i prirode. Modernizacija raskida neposrednost odnosa čovjeka s prirodom, ruralni metabolizam zamjenjuje *urbano-industrijskim metabolizmom* koji obilježavaju proizvedeni resursi i potrošnja, globalna neravnoteža i krize, svijest o pravocrtnom razvoju.

Urbano-industrijski metabolizam ulazi u selo i mijenja mentalitet seljaka. On sve više postaje ovisan o modernoj tehnologiji (oruđu za obradu i sredstvima za bolje prinose), dok je u isto vrijeme sve udaljeniji od prirode. R. Guardini (2002:40-46, 58, 86) će reći da je stvorena nova slika postojanja u kojoj se drugačije shvaćaju priroda i čovjek, kao i njihov odnos. Novovjekni čovjek se izdvaja iz prirode i suprotstavlja joj se. Postavlja sebe kao subjekta koji je „mjerilo za vrijednost života“ i kreator vlastite egzistencije. Svijet koji stvara novovjekni čovjek doživljava kao svoje djelo, kao kulturu koja više nije priroda. Čovjek sredine dvadesetog stoljeća, ističe Guardini, prirodu ne osjeća kao vrijedeću normu, niti kao utočište života. On u prirodi gleda prostor i materijal kojima gospodari i vlada zanemarujući moguće posljedice. Takva ne-prirodna priroda i ne-humani čovjek proizvode i ne-kulturnu kulturu, kulturu koja je sve manje smirujuća, a sve više liči na *radno mjesto* i *ratni logor*.

Novovjeko odvajanja čovjeka od prirode imalo je za posljedicu značajne promjene u životu sela⁸. Nestajanje homogenosti seoskog stanovništva uslijed otvaranja i mobilnosti koje su poticane industrijalizacijom i modernizacijom jedna je od posljedica. Uz nju se vezuje i prihvaćanje znanstvenih rješenja u poljoprivredi kojima se narušavaju prirodni ciklusi rada na zemlji. Umjesto suradnje seljaka s prirodom – *seljak kao vrtlar prirode* – sve je naglašenije iskorištavanje prirodnih potencijala. Tržišni mentalitet zarađuje potiskuje tradicionalni mentalitet održivosti, mentalitet poljoprivrednika potiskuje mentalitet seljaka. Poljoprivreda prestaje biti način života na selu i postaje profesija sve manjeg broja seoskog stanovništva.

3. ŠTO JE SELO DANAS?

Moderno je društvo baštinilo tradiciju predmodernog društva, no nije po njoj živjelo. Tako je i s moderniziranim selom. Ono je „selo“ više po tradiciji koja je u sjećanju, a ne u svakodnevnom životu. Cifrić (2016:12-13) navodi kao primjer nekoliko činjenica koje to potvrđuju: (1) Sustav društvenih vrijednosti bio je primarno pod utjecajem religije; (2) Sustav običaja (svjetovnih i sakralnih) regulirao je dinamiku života na selu; (3) Stabilnost u kulturi života na selu utjecala je na stabilnost u proizvodnji poljoprivrednih kultura; (4) Odnos prema prirodi bio je drugačiji nego u suvremenom društvu: zemlja se nije prodavala nego nasljeđivala; socijalno vrijeme je organizirano u sklopu prirodnog vremena; socijalnoekološki metabolizam – povrat neiskorištenog materijala prirodi, cikličnost obilježava gospodarski i kulturni život; (5) Sadašnjost je bila pod velikim utjecajem prošlosti. Tradicijska kultura je definirala blag dane kao neradne dane i svetkovine; (6) Važnost kolektivnog iskustva kao obrasca postupanja u seljačkoj ekonomiji (inovacije se nisu rado prihvaćale); (7) Brojnost članova obitelji imala je ekonomsku svrhu (potreba za radnom snagom na posjedu). Ove činjenice današnje selo prihvaća kao tradiciju po kojoj se više ne živi, jer su zahtjevi modernizacije stavili produktivnost i profit na prvo mjesto. Otuda je promijenjena i percepcija sela.

Suvremeno viđenje sela temelji se na sveprisutnoj modernizaciji koja mijenja i život na selu. Selo više nije prepoznato samo kroz neposrednost dodira s prirodom, ono je popunjeno sadržajima koji ga odvajaju od prirode. To potkrepljuje mišljenje stanov-

8 K. Polanyi navodi dva grijeha liberalnog tržišta prema čovjeku i prirodi: (1) Odvojilo je rad od ostalih aktivnosti čovjeka, podvrglo ga je zakonima tržišta te time uništilo organske oblike egzistencije zamijenivši ih atomističkom i individualističkom organizacijom. (2) Glede prirode, tržište je odvojilo zemlju i rad koji su tradicionalno neodvojivi. Jer, rad je dio života, zemlja dio prirode, a život i priroda tvore nerazdvojivu cjelinu. Socijalna dimenzija zemlje ogleda se u organizacijama rodbinstva, susjedstva, obrta i vjere. Zemlja se ne može svesti samo na ekonomsku funkciju, ona je prostor čovjekova stanovanja, životne sigurnosti, krajolik u kojemu čovjek doživljava godišnja doba... Pretvaranje zemlje u tržišnu nekretninu, po Polanyiju, utopijski je koncept tržišnoga gospodarstva. (Polanyi, 1999:193,209)

nika Slavonije i Baranje⁹ o sadržajima koje bi trebalo imati svako selo. U Tablici 1 naveden je 31 sadržaj za koje se tražilo izjašnjavanje stanovnika trebaju li oni biti seoski, gradski ili/i seoski i gradski.

Iz distribucije frekvencija vidimo da *tradicionalno-seoski sadržaji* (od 1 do 8) nisu više samo seoski. Npr. podjednako pripadajući i selu i gradu su: susjedstvo (75,5%), održavanje tradicijskih običaja (70,8%), obitelji s više djece (77,9%), kao i široke ulice (61,8%). Samo selo je zadržalo poljoprivredu (88,8%), mali broj stanovnika (86%), usmjerenost na prirodno okruženje (67,1%) i prostrane okućnice (56,5%).

Razvojni sadržaji (od 9 do 16) su visoko prepoznati kao pripadajući i selu i gradu (iznad 90%, osim industrije koju samo uz grad vezuje čak 56,6% ispitanika i administrativno-upravne službe 54,5%).

Obrazovno-zdravstveni sadržaji (od 17 do 20) su očekivano podijeljeni: osnovne škole i domovi zdravlja pripadaju i selu i gradu (95,8% i 81,9%), dok se srednje škole i fakulteti, te bolnice vezuju uz grad (86,8% i 83,2%).

Sadržaji dokolice (od 21 do 31) su, osim kina i kazališta koji se vezuju uz grad, prepoznati kao sadržaji i sela i grada. Kafići i disko-klubovi, sportske dvorene i tereni – sadržaji su koje se danas vezuju uz selo kao i uz grad¹⁰.

Tablica 1. Sadržaji selo – grad (%)

Dolje ponudeni sadržaji trebali bi pripadati:	Samo selu	Samo gradu	I selu i gradu
1. Poljoprivreda kao glavna djelatnost	88,8	0,4	10,8
2. Mali broj stanovnika	86,0	0,5	13,5
3. Važnost susjedstva (susjedske povezanosti)	23,2	1,3	75,5
4. Zajedničko održavanje tradicijskih običaja (kirvaji)	29,0	0,2	70,8
5. Velike obitelji (s više djece)	21,4	0,7	77,9
6. Usmjerenost na prirodno okruženje (njive, livade, šume)	67,1	0,6	32,3
7. Široke ulice	22,2	16,0	61,8
8. Prostrane okućnice	56,5	1,2	42,3
9. Električna energija (struja)	0,2	1,2	98,6
10. Telefonska mreža	-	0,7	99,3
11. Plinska mreža	0,2	5,9	93,9
12. Kanalizacija	0,8	8,4	90,8
13. Vodovod (javni)	0,8	6,6	92,6
14. Dobre prometnice (asfaltirane ulice)	-	5,9	94,1
15. Različita industrija	0,2	56,6	43,2

9 Riječ je o rezultatima istraživanja provedenog 2008. u 20 sela i gradu Osijeku u tri slavonske županije (Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Požeško-slavonskoj) na uzorku od 608 ispitanika (Šundalić, 2010:170-172).

10 Rekreacija nije više namijenjena samo gradskom stanovništvu. Na selima je sve više teretana i aerobik klubova koje posjećuje seosko stanovništvo.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

16. Različite administrativno-upravne službe (uređi)	0,5	54,5	45,0
17. Osnovne škole	1,2	3,0	95,8
18. Srednje škole i fakulteti	0,5	86,8	12,7
19. Domovi zdravlja	0,8	17,3	81,9
20. Bolnice	0,7	83,2	16,1
21. Parkovi i zelene površine	2,5	18,0	79,5
22. Kino	0,5	52,7	46,8
23. Kazalište	0,5	81,8	17,7
24. Dom kulture	4,5	29,0	66,5
25. Knjižnice	0,2	40,4	59,4
26. Videoteke	0,3	34,2	66,5
27. Hoteli i prenoćišta	0,2	48,0	51,8
28. Kafići	-	7,4	92,6
29. Disko klubovi	0,2	38,4	61,4
30. Sportske dvorane	0,2	24,2	75,6
31. Sportski tereni (igrališta)	0,2	6,1	93,7

Izvor: Šundalić, 2010:171-172

Dakle, podrazumijeva se da selo ima sve infrastrukturne sadržaje kao i grad (električna i plinska mreža, vodovod i kanalizaciju, telefonsku i mobilnu mrežu, prometnu povezanost), kao i većinu sadržaja dokolice. *Idila seoskog života* je time modernizirana i prestala je biti simbol povratka prirodi. Unatoč urbanizaciji sela kroz obogaćivanje sadržaja, selo je sve manje privlačno za život, posebice za mlade i obrazovane generacije. Depopulacija sela, kao posljedica deagrarizacije i starenja stanovništva¹¹ te egzodusa mladih, današnje je obilježje ruralnosti koje je globalno prisutno.

Prema podacima Svjetske banke ruralno stanovništvo svijeta se smanjuje (Tablica 2). U razdoblju od 1960. do 2019. godine broj ruralnog stanovništva u svijetu je manji za 22,1%. Taj je trend prisutan u gotovo svim zemljama svijeta. Hrvatska dijeli istu sudbinu. U navedenom razdoblju u Hrvatskoj smanjen je broj seoskog stanovništva za 27,1%. Slično je stanje u Sloveniji (26,6%) i Bosni i Hercegovini (29,6%). Drugačiju sliku nalazimo u zemljama koje imaju dužu tradiciju urbanog života pa je i smanjivane broja seoskog stanovništva bilo manje, poput Mađarske (danas ima samo 28,3% seoskog stanovništva), Njemačke (22,6%) ili SAD-a (17,5%).

Tablica 2. Ruralno stanovništvo u razdoblju 1960.-2019. (%)

Godina	Ukupno u svijetu	Hrvatska	Slovenija	Bosna i Hercegovina	Mađarska	Njemačka	SAD
1960.	66,3	69,8	71,7	80,9	44,8	28,6	30,0
1970.	63,4	59,8	62,9	72,8	39,8	27,7	26,4

¹¹ Prema podacima Svjetske banke u Hrvatskoj na selima živi 20,86% stanovnika starijih od 65 godina. (<https://data.worldbank.org/indicator/>)

Antun Šundalić – Zašto danas govoriti o selu?

1980.	60,6	52,7	51,9	64,4	35,8	27,1	26,2
1990.	56,9	48,9	49,6	60,7	34,1	26,8	24,7
2000.	53,3	46,5	49,2	57,6	35,4	25,0	20,9
2010.	48,3	44,8	47,3	54,4	31,0	23,0	19,2
2015.	46,0	43,8	46,2	52,8	29,5	22,8	18,3
2019.	44,2	42,7	45,1	51,3	28,3	22,6	17,5

Izvor: <https://data.worldbank.org/indicator/>

U Hrvatskoj je ruralnost tradicionalno vezana uz Slavoniju, Baranju i Zapadni Srijem. No i ove regije se deruraliziraju, posebice kada je riječ o kretanju stanovništva. U slavonskih pet županija uočljivo je opadanje broja seoskog stanovništva, što pokazuje usporedba broja između dva popisa stanovnika (Tablica 3).

Tablica 3. Seosko i gradsko stanovništvo u 5 slavonskih županija

Popisi stanovništva	Ukupno	Gradsko stan.	Seosko stan.
2001.	891259 (100%)	479995 (53,9%)	411264 (46,1%)
2011.	805998 (100%)	454259 (56,4%)	352340 (43,6%)

Izvor: Popisi stanovništva 2001. i 2011. (<https://www.dzs.hr/hrv/publication>)

Smanjivanje broja seoskog stanovništva praćeno je još izraženijim smanjivanjem broja poljoprivrednog stanovništva.¹² Prema dostupnim statističkim podacima poljoprivredno stanovništvo se je u proteklih 30 godina značajno smanjilo. Od 29,1% udjela u ukupnom stanovništvu 1971. palo je na 5,5% 2001. godine (Tablica 4).

Tablica 4. Kretanje poljoprivrednog stanovništva u RH

Godina	1971.	1981.	1991.	2001.
Poljop. stan. u %	29,1	15,2	9,1	5,5

Izvor: Statistički ljetopis 2005. (<https://www.dzs.hr/hrv/publication>)

Sve manje stanovnika Hrvatske živi od poljoprivrede kao jedinog izvora prihoda. Prema Popisu stanovnika 2011. riječ je o 79280 stanovnika, što je 1,85% ukupnog stanovništva. U pet slavonskih županija taj je postotak nešto veći, 2,22% (od ukupno 805998 stanovnika samo ih 17929 živi isključivo od poljoprivrede).

¹² Ovi procesi su započeli u razdoblju socijalizma. Socijalistička doktrina razvoja sela je marginalizirala i sve podređivala industrijalizaciji i rastu proizvodnje, neovisno o ekološkim posljedicama. Sela ostaju bez „subjekta promjene“ a industrijalizacija bitno mijenja ekonomske i socijalne odnose na selu. Tradicija se napušta. „Raznolikost ruralnosti doživljavala se kao **simbol kaosa** i nesredenosti, selo kao simbol zaostalosti, a **jednoobraznost** rada industrije i gradskog života kao **simbol progressa**.“ Raznolikost seljačkog posjeda vrednovana je kao ograničavanje progressa, a svekolika tradicija kao zaostalost. (Cifrić, 2003:47-49)

Navedene činjenice upućuje na neperspektivnu sutrašnjicu sela kao naselja uklopljenog u prirodni okoliš, s većinskim poljoprivrednim stanovništvom i djelatnostima vezanim uz poljoprivredu. Revitalizacija sela, ako se i događa, ne znači njegovu retradicionalizaciju već modernizaciju koja donosi bolje uvjete života i aktivnost većinskog seoskog stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima. Time prirodni okoliš i poljoprivreda prestaju biti *differentia specifica* današnjeg sela.

4. ZAKLJUČNE TEZE

Suvremeni je svijet od mnogih prepoznat kao društvo rizika. Ulrich Beck (2001:41-42) će suvremeni globalni razvoj označiti kao put u društvo rizika koje predstavlja „razvojnu fazu modernog društva“ koje prelazi zastarjele okvire industrijskog društva i koje je sve zagušenije socijalnim, individualnim, ekološkim i političkim rizicima izazvanom dinamikom inovacije. Društvo rizika počiva na konsenzusu o napretku, apstrakciji od ekoloških posljedica i opasnosti te optimizmu kontrole. Nesigurnost i neizvjesnost uslijed mogućih a nepoznatih posljedica modernizacije proizvodi nelagodu koja je globalna. Globalizacija dubinski restrukturira naše načine života, tvrdi A. Giddens (2005:27, 23), i svijet pretvara u „odbjegli svijet“, svijet koji izmiče kontroli. Budućnost takvog svijeta nije jasno predvidiva. Smith i Max-Neef (2012:181) mu vide kraj opisujući ga kao svijet u kojemu *prevladavaju politika, nadmetanje, pohlepa i moć*. Budućnost ima drugi svijet koji *postoji u znaku jednakosti, blagostanja, poštovanja života i solidarnosti*. *Taj svijet nema sve u svojim rukama, ali raste i širi se*, tvrde oni, te je pred njim budućnost koja se može tumačiti kao povratak prirodi.

Biotehnologija nas danas sve više uvlači u područje rizika zbog nepoznavanja mogućih posljedica. Stoga J. Rifkin (1999:109,126) upozorava: „Nigdje zvona na uzbunu ne zvone glasnije od onih u poljoprivrednoj biotehnologiji, gdje industrija radi vrlo brzo kako bi do kraja prvog desetljeća dvadesetprvog stoljeća od genetički stvorenih kultura napravila komercijalnu stvarnost. (...) Transgeničke životinje znače korjenito odvajanje od povijesti evolucije, ali i od klasičnih metoda uzgoja.“

Svijest o globalnoj krizi, koja je primarno ekološka a koju je generirala posvemašna modernizacija u protekla dva stoljeća, prisilila je suvremenog čovjeka da traži rješenje za buduće generacije u – prirodi. Može li priroda ponovo postati čovjeku dom, a ne biti *radno mjesto i ratni logor*, kako zapaža Guardini? Jesu li rješenja stvaranje *vrt-nih gradova*¹³ i urbanih vrtova koji bi trebali nadomjestiti selo u opskrbi gradova hranom? Ili je, pak, rješenje povratak u četvrti svijet? Globalizirano je društvo, ističe Cifrić (2003:51-55), uslijed ekoloških katastrofa otkrilo važnost „četvrtog svijeta“ s njegovim

13 Prema ideji E. Howarda „vrtni grad“ je grad s parkovima i vrtovima iz kojih bi se grad opskrbljivao hranom, te s ograničenim brojem stanovnika ... Cilj je bio spriječiti doseljavanja u gradove i propadanje sela (Cifrić, 2012:394).

kulturama (domorodačka društva) kojega odlikuju bioraznolikost, izvorna neznanstvena, tradicijska znanja. Četvrti svijet nosi simboličku poruku suvremenom čovjeku i to za: a) čovjekov odnos prema bioraznolikosti, b) odnos prema kulturama koje u svijetu postoje, c) odnos prema budućim naraštajima, d) odnos prema ljudskom rodu. Sve je to potrebno uključiti u koncept ruralnog razvoja i u hrvatskom društvu.

Ruralni je prostor u Hrvatskoj kultiviran i kao periferija je na dohvat urbanog prostora. Otuda je očekivana promjena odnosa ruralno (periferija) – urbano (centar) koja počiva na tri pretpostavke, tvrdi Cifrić: a) promjena percepcije ruralnosti, ne više kao periferije; b) promjena stvarnosti – ruralnost kao osnova razvoja suvremenog svijeta, bogata fizičkim i genetskim resursima; c) promjena svijeta simbola – ruralnost u uvjetima ekološke krize nosi značenje univerzalnih poruka (tradicija ruralnosti usprkos modernizacije). Nova percepcija ruralnog prostora – postmoderna, uključuje nove društvene vrijednosti: zaštita i očuvanje okoliša, održanje bioraznolikosti, ekološka (organska, biološka) proizvodnja. Akceptiranje važnosti četvrtog svijeta se potvrđuje u novom vrednovanju ruralnog kompleksa i njegovog doprinosa održivom razvoju u vremenu ekološke krize.

Korak u tom smjeru može biti razvijanje *socijalnog poduzetništva*¹⁴ koje može poslužiti kao model potpore održivom i uravnoteženom ruralnom razvoju. Na primjeru Like, koja je dominantno ruralni kraj, mogućnost primjene socijalnog poduzetništva istražuju Bušljeta Tonković, Puđak, Šimleša (2018) te pokazuju važnost lokalne inicijative u aktiviranju prirodnih i ljudskih resursa. Rezultat bi bio, na prvom mjestu, čuvanje prirodnih resursa, razvoj poljoprivrede i turizma te suradnja ispred konkurencije. To bi doprinijelo podizanju lokalnog životnog standarda i većoj privlačnosti ruralnog prostora za život. Da bi se to ostvarilo potrebna je uz lokalnu i inicijativa nadležnih državnih institucija.

Završit ću tekst Cifrićevim (2013:61-62) predviđanjem je li realno očekivati povratak selu. Na *globalnoj razini* se to može dogoditi ako se produbi kriza najrazvijenijih modernih društava i urbanog načina života. No, to je teško očekivati, jer će se i dalje širiti periferija koja je uvijek snosila posljedice razvoja industrijskog društva koje se potvrđuje kao civilizacija kulture zidova. To se neće dogoditi dok ne zaživi nova socijalnoekološka paradigma koja će jamčiti održivost, autonomiju i slobodu pojedinca, društva i prirode. Na *lokalnoj razini* povratak selu je moguć kao fizičko zadržavanje mladih na selu, ali i kao doseljavanje iz grada ne samo umirovljenika već i radno aktivnog stanovništva zainteresiranog za rad u poljoprivredi i djelatnostima vezanim uz nju. Intenzitet ovog procesa ovisi koliko će se pogoršavati uvjeti života u gradu i koliko će se poboljšavati uvjeti rada u poljoprivredi i života na selu.

14 Prema „Hrvatskoj strategiji razvoja socijalnog poduzetništva“ iz 2015. godine ono je definirano kao „posao temeljen na principima socijalne, okolišne i ekonomske održivosti pri čemu će se dobit, dijelom ili u cjelini, investirati u opće dobro zajednice“. Na tragu toga Bušljeta Tonković, Puđak i Šimleša (2018:7) u svom radu analiziraju koncept socijalnog poduzetništva kao model potpore održivom ruralnom razvoju primarno u ekonomskoj, sociokulturnoj, okolišnoj i političkoj dimenziji.

Literatura:

- Beck, U. (2001). *Pronalaženje političkoga*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Bušljeta Tonković, A., Puđak, J., Šimleša, D. (2018). *Social Entrepreneurship as a Supporting Model for Sustainable Rural Development: A Case Study of Central Lika (Croatia)*. *Socijalna ekologija*, 27(1), str. 3-26.
- Cifrić, I. (2015). *Ekologija vremena i kultura zidova*. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (2013). *Iz sela u grad i natrag? Socijalnoekološki kontekst povratka selu i tradiciji*. U knjizi: Šundalić, A, Zmaić, K., Sudarić, T. (ur.) (2013). *Uloga obrazovanja u identitetu društva i ekonomije znanja*. Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera – Ekonomski fakultet.
- Cifrić, I. (2012). *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb, Školska knjiga.
- Cifrić, I. (2016). *Ruralna kultura i ruralni razvoj u kulturnoj perspektivi*. U knjizi: Šundalić, A., Zmaić, K., Sudarić, T., Pavić, Ž. (2016). *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj*. Osijek, Sveučilište J.J. Strossmayera, str. 10-20.
- Cifrić, I. (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija*. Zagreb, IDIZ.
- Cifrić, I. (2019). *Selo u sjećanju – Petrijevc*. Zagreb, HAZU – HSD.
- Drugi vatikanski koncil (1986). *Pastoralna konstitucija o crkvi u suvremenom svijetu*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 619-768.
- Engdahl, W. F. (2005). *Sjeme uništenja, geopolitika genetski modificirane hrane i globalno caarstvo*. Zagreb, Detecta.
- Giddens, A. (2005). *Odbjegli svijet*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Guardini, R. (2002). *Konac novoga vijeka*. Split, Verbum.
- Ivan Pavao II. (1981). *Laborem exercens*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Landes, D. S. (2003). *Bogatstvo i siromaštvo naroda*. Zagreb, Masmmedia.
- Lovretić, J. (1990). *Otok Vinkovci, Privlačica*.
- Lukić, L. (1924). *Varoš, Narodni život i običaji, Život u zadruzi*. U: knjizi: Boranić, D. (ur.) (1924). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Knjiga XXV, Zagreb, JAZU, str.105-176.
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb, Globus.
- Mendras, H. (1966). *Sociologija seoske sredine*. U Gurvitch, G. (1996). *Sociologija I*. Zagreb, Naprijed, str. 332-349.
- Polanyi, K. (1999). *Velika preobrazba*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Rifkin, J. (1999). *Biotehnološko stoljeće*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Rifkin, J. (2006). *Europski san*. Zagreb, Školska knjiga.
- Smith, P. B., Max-Neef, M. (2012). *Raskrinkana ekonomija*. Zagreb, Izvori.
- Šundalić, A. (2010). *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost*. Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera – Ekonomski fakultet.

Weber, M. (1964). *Tipovi društvenog odnosa: zajednica i društvo*. U knjizi: Đurić, M. : Sociologija Maxa Webera. Zagreb, Matica hrvatska, str. 240-243.

Internet:

<https://data.worldbank.org/indicator/> (pristup 20.4.2021.)

<https://www.dzs.hr/hrv/publication>. Popisi stanovništva 2001., 2011. (pristup 22.4.2021.)

<https://www.dzs.hr/hrv/publication>. Statistički ljetopis 2005. (pristup 22.4.2021.)